

Advies over de actualisering van de IWT-richtlijn en over het Vlaamse beleid ten aanzien van steun aan *dual use* en militaire O&O

Inzake het Vlaamse beleid ten aanzien van steun aan militaire O&O-projecten merkt het Vlaams Vredesinstituut op dat sinds 1994 binnen de Vlaamse overheid een consensus bestaat via het IWT geen O&O-projecten te financieren die leiden tot toepassingen in wapensystemen. Het Vredesinstituut bracht hierover in 2007 een unaniem advies uit dat er voor pleitte de geest van de IWT-richtlijn toe te passen op de verschillende relevante beleidsinstrumenten van de Vlaamse overheid.

Een recente studie, uitgevoerd naar aanleiding van het debat omtrent de mogelijke actualisering van deze IWT-richtlijn, leverde geen conclusieve argumenten op om af te wijken van het voorgaande advies. Er zijn zowel argumenten voor als tegen het aanpassen van de huidige IWT-richtlijn.

Enerzijds toont de studie dat:

- Vanwege een gewijzigde veiligheidsperceptie zowel de EU als de federale overheid substantiële investeringen in militaire O&O aangekondigd hebben die ook Vlaamse onderzoeksinstellingen en bedrijven ten goede zouden kunnen komen;
- Geen enkele andere onderzochte Europese lidstaat of regio een beleidsinstrument heeft gelijkaardig aan de IWT-richtlijn. Dit betekent dat de bestaande richtlijn mogelijk een interfederaal en internationaal concurrentieel nadeel kan betekenen voor Vlaamse bedrijven en onderzoeksinstellingen; Vlaamse bedrijven pleiten voor een 'level playing field' op Belgisch en Europees niveau;
- De vervaging van de grens tussen civiele en militaire O&O in de eerste stappen van de innovatieketen zich uit in de opkomst van *dual technologies*, wat het principieel uitsluiten van *dual use* O&O bemoeilijkt.

Anderzijds onderlijnt de studie ook dat:

- Diezelfde vervaging van de grens tussen civiele en militaire O&O ook kan worden aangehaald als element om te argumenteren dat ondersteuning aan militaire O&O steeds minder noodzakelijk wordt om maatschappelijk relevante innovatie te garanderen;
- Er heel wat vraagtekens te plaatsen zijn bij de geplande Europese initiatieven, bijvoorbeeld met betrekking tot de effectiviteit, budgettaire omvang, transparantie en parlementaire controle ervan;
- Het financieren van militaire O&O een vermindering van het budget voor civiele innovatieprojecten met zich zou meebrengen;
- De huidige omgang met de gewijzigde veiligheidsperceptie niet ongecontesteerd is, en dat andere civiele pistes, zoals conflictpreventie of geweldloze conflicthantering, meer aandacht verdienen.

De Vlaamse overheid staat voor een fundamentele beleidskeuze omtrent overheidssteun aan militaire O&O, die verder gaat dan de discussie over de IWT-richtlijn als dusdanig. Gezien het belang van deze keuze oordeelt het Vlaams Vredesinstituut dat een wijziging van de huidige IWT-richtlijn enkel kan plaatsvinden indien dit gebaseerd is op een publiek en parlementair debat ten gronde, waarin alle bovenvermelde elementen worden meegenomen.

Om het Vlaams beleid ten aanzien van steun aan militaire O&O te expliciteren en te integreren in een coherent beleid, adviseert het Vlaams Vredesinstituut in elk geval wel:

- Het toepassingsgebied te verduidelijken. Met het oog op meer duidelijkheid en voorspelbaarheid zijn de relevante exportcontroleregimes – de Europese Militaire Lijst en de *Dual Use* Verordening – een goed vertrekpunt om de verschillende vormen van O&O te onderscheiden. Ook op het vlak van de betrokken beleidsinstrumenten is een verdere verduidelijking nodig. Het Vredesinstituut adviseert daarbij om de verschillende betrokken beleidsinstrumenten gelijk te behandelen, met het oog op consistentie en voorspelbaarheid;
- Het bestaande beleid ten aanzien van fundamenteel onderzoek te handhaven, met name het mogelijk maken van de financiering van dergelijk fundamenteel onderzoek, daar in deze fase het onderscheid tussen civiele en militaire O&O nog onvoldoende gemaakt kan worden. Dit noodzaakt wel een ethische commissie bij de betrokken instellingen. Ook de vrijheid van de individuele onderzoeker om wegens ethische bezwaren niet deel te nemen aan bepaalde onderzoeksprojecten dient te worden gegarandeerd.
- Indien de Vlaamse overheid toch zou beslissen overheidssteun voor *dual use* en militaire O&O toe te staan, een verantwoorde beleidsvoering te garanderen en financiering van *dual use* en **militaire O&O enkel toe te laten indien de projecten in overeenstemming zijn** met Vlaamse beleidsvisies op het vlak van veiligheid, Europese integratie, buitenlands beleid, wapenexportbeleid en economisch en innovatiebeleid. Er dient in dat geval ook verder onderzocht te worden wat de impact van een mogelijke aanpassing zou zijn op de verdeling van middelen binnen het onderzoekslandschap;
- **Ongeacht de beleidskeuze** met betrekking tot overheidssteun voor militaire O&O dient de Vlaamse overheid:
  - Werk te maken van een proactieve **outreach**. Een belangrijke rol is hierbij weggelegd voor de dienst Controle Strategische Goederen. Een versterking van deze dienst is daarom noodzakelijk;
  - Te voorzien in **interdepartementale en interfederale afstemming** en samenwerking, met het oog op een coherent en gecoördineerd beleid;
  - Hierbij met name expliciet aandacht te hebben voor de mogelijke negatieve impact op de principes van het Vlaamse **exportcontroleregime**;
  - Te voorzien in duidelijke rapportageprocedures met het oog **op een adequate transparantie en een effectieve parlementaire** controle mogelijk te maken;
  - Blijvend te investeren in civiele technieken van conflictpreventie, geweldloze conflicthantering en in vredesopbouw en ervoor te zorgen dat meer duurzame antwoorden worden geformuleerd op veiligheidsvraagstukken dan de louter militaire.

1 De IWT-richtlijn en Vlaamse overheidssteun aan militaire projecten

De in 1994 uitgevaardigde en in 1999 aangepaste richtlijn van de Vlaamse regering (op initiatief van toenmalig minister-president Luc Van den Brande) verbiedt het IWT “*steun aan de diverse projectvormen van wetenschappelijk onderzoek en technologische ontwikkeling, evenals de financiering van onderzoeksmandaten welke rechtstreeks leiden tot toepassingen in wapens en wapensystemen zoals omschreven in de wet van 5 augustus 1991*”. Nog in januari 2015 bevestigde ook huidig minister Philippe Muylers de toepassing van deze IWT-richtlijn.¹

Begin 2018 lanceerde Agoria een oproep tot versoepeling van de IWT-richtlijn om te vermijden dat Vlaamse bedrijven uitgesloten zouden worden van de toekomstige federale en Europese budgetten voor ondersteuning van militaire O&O. Agoria vraagt daarbij naar een ‘level playing field’, zowel binnen Europa als binnen België. Hoewel eerder onderzoek van het Vlaams Vredesinstituut suggereert dat de macro-economische return van militaire investeringen beperkt is², kunnen deze investeringen wel een zekere impact op bedrijfseconomisch vlak hebben. Bijkomend vrezen Vlaamse bedrijven, ingeval van niet-participatie aan deze Europese fondsen structureel uitgesloten te raken van de Europese defensiemarkt om redenen waarop hieronder wordt ingegaan. Andere actoren uit het maatschappelijke middenveld – vredesverenigingen, vakbonden en academici – riepen daarentegen op om geen Vlaamse overheidssteun te voorzien voor militaire projecten en de principiële beslissing van 1994/1999 te consolideren en te versterken.

Als reactie hierop kondigde minister Muylers in februari 2018 aan een advies over een actualisering van de IWT-richtlijn te vragen aan VARIO, de strategische (Vlaamse) adviesraad Innoveren en Ondernemen. Tijdens de Commissie Werk, Innoveren en Ondernemen van 1 maart 2018 drukte de minister de intentie uit om op basis van het VARIO-advies de Richtlijn te actualiseren ten einde Vlaamse bedrijven toe te laten participeren aan de geplande Belgische en Europese steun voor militaire Onderzoek & Ontwikkeling (O&O).³

Al in 2007 formuleerde het Vlaams Vredesinstituut een advies over de IWT-richtlijn. In het licht van een toenmalige politieke consensus over de onwenselijkheid militaire O&O te ondersteunen, adviseerde het Vlaams Vredesinstituut de Richtlijn naar de geest toe te passen en het toepassingsgebied naar alle vormen van Vlaamse overheidssteun uit te breiden.⁴ Naar aanleiding van de recente discussies over de IWT-richtlijn en de gewijzigde politieke context, vroeg de voorzitter van het Vlaams Parlement op 26 februari 2018 het Vlaams Vredesinstituut om, “*op basis van een analyse een nieuw, onderbouwd en relevant advies te maken omtrent de mogelijke actualisering van de IWT richtlijn*”.

Het VARIO-advies werd gepubliceerd op 17 april 2018. Met dit advies blijft echter naar onze mening nog onduidelijkheid bestaan, met name op het vlak van het materiële toepassingsgebied en de samenhang met andere beleidsdomeinen en –niveaus. Met voorliggende adviesnota wil het Vlaams Vredesinstituut enerzijds tegemoetkomen aan deze onduidelijkheid. Anderzijds gaat dit advies verder dan het VARIO advies en doet het, op basis van de bevindingen uit het gevraagde onderzoek, bijkomende aanbevelingen over een actualisering van de IWT-richtlijn in het bijzonder, en over het Vlaamse beleid ten aanzien van overheidssteun aan *dual use* en militaire O&O in het algemeen.

2 Een veranderde context

Het Vlaams Vredesinstituut stelt vast dat uit een analyse van de context een aantal elementen naar voor komen die een debat over de nood en wenselijkheid van een eventuele actualisering van de IWT-richtlijn verklaren. Zo liggen onder meer gewijzigde veiligheidspercepties en economische motieven aan de basis van verschillende Europese en federale initiatieven op het vlak van militaire O&O. Daarnaast hebben technologische evoluties de grenzen tussen civiele O&O en militaire O&O de voorbije jaren veranderd.

1 Sinds enkele jaren is de **versterking van de Europese defensiesamenwerking** een prioriteit voor de Europese Unie. Binnen de Europese Raad bestaat sinds enkele jaren, vanwege de veranderde geopolitieke en veiligheidssituatie, een wil een verdere Europese defensiesamenwerking uit te bouwen. De oprichting van de *Permanent Structured Cooperation on Security and Defence* (PESCO) in december 2017 is hiervan de meest formele uiting. Via het wegwerken van gemeenschappelijke lacunes in militaire behoeften willen de EU-lidstaten de Europese defensie verder integreren. Ook de Europese Commissie streeft naar een sterkere betrokkenheid op vlak van defensie. De komende meerjarenbegroting van de EU voorziet daarom de oprichting van een **Europees Defensie Fonds (EDF)**, waarmee de Commissie militaire O&O wil ondersteunen. Drie elementen rechtvaardigen volgens de Europese Commissie deze beleidskeuze: (1) de vrees voor een technologische kloof met landen als de VS, China, Rusland en Zuid-Korea; (2) het verzekeren van economische belangen via de versterking van de concurrentiepositie van Europese defensiebedrijven; en (3) de perceptie dat de veiligheidssituatie in de omgeving van de EU verslechterd is.

Vanaf 2021 zou dit fonds een jaarlijks budget hebben van 1,5 miljard euro voor de ondersteuning van militaire O&O.⁵ Dit fonds richt zich op de verschillende aspecten van het O&O-proces, van onderzoek over ontwikkeling tot aankoop. Het *European Defence Research Program* voorziet een volledige en rechtstreekse financiering van onderzoek naar innovatieve militaire technologieën en producten. Universiteiten, onderzoeksinstituten en bedrijfslaboratoria zijn hierbij de prioritaire doelgroep. Vanaf 2021 zou hiervoor 500 miljoen euro voorzien worden. Momenteel loopt reeds een ‘*preparatory action for defence research*’ met een budget van 90 miljoen euro voor de periode 2017–2019.⁶ Het *European Defence Industrial Development Program* – met een gepland jaarlijks budget van 1 miljard euro – zal de gezamenlijke ontwikkeling van militair materieel ondersteunen via een Europese cofinanciering tot 20% van het totale budget, rechtstreeks aan de betrokken bedrijven uit te keren. **De overige 80% zal gedragen moeten worden door de betrokken overheden en bedrijven.** Naar analogie met het onderzoeksluik voorziet de Commissie al in 2019 en 2020 een voorbereidend jaarlijks budget van 250 miljoen euro voor dit ontwikkelingsluik. Belangrijk is dat het EDF sterk gelinkt zal zijn aan PESCO⁷: prioritaire ontwikkelingsprojecten binnen PESCO zullen een cofinanciering tot 30% kennen omdat het hier projecten zou betreffen die tegemoetkomen aan de gepercipieerde gemeenschappelijke militaire behoeften van de EU.

Door de noodzaak tot cofinanciering, zou de IWT-richtlijn het Vlaamse bedrijven en onderzoeksinstituten zeer moeilijk maken aan te sluiten bij de voorziene ontwikkelingsprojecten die opgezet worden binnen dit kader. Het O&O-budget in België behoort immers grotendeels tot de bevoegdheid van de regionale overheden. De principiële onmogelijkheid deze fondsen aan te wenden voor militaire O&O impliceert dat Vlaamse bedrijven theoretisch wel nog zouden kunnen deelnemen (het wordt beleidsmatig niet

verboden militaire O&O te doen), maar dat zij zelf de substantiële kosten voor O&O zouden moeten dragen. In combinatie met feit dat geen enkele andere EU-lidstaat een gelijkaardig principe zoals de Vlaamse IWT-richtlijn heeft, houdt dit een belangrijk concurrentieel nadeel voor Vlaamse bedrijven en onderzoeksinstituten in. Actoren in andere lidstaten kunnen immers wel aanspraak maken op overheidssteun. Ook de onmogelijkheid de faciliterende of dienstverlenende steun door Vlaamse agentschappen (zoals VLAIO, FWO en FIT) aan te wenden, zou het Vlaamse actoren in de praktijk moeilijk maken deel te nemen aan deze Europese samenwerkingsverbanden. Deze faciliterende steun is in de praktijk vaak belangrijk om partnerschappen met buitenlandse actoren uit te bouwen, iets wat in zowel het onderzoeks- als het ontwikkelingsluik van het EDF noodzakelijk zal zijn.

Daarenboven hebben Europese landen, waaronder ook België, om dezelfde redenen dat als die waarom de EU defensiesamenwerking als prioriteit beschouwt, het budget voor militaire investeringen verhoogd. Naast een grote aankoopronde voor nieuwe wapensystemen (gevechtsvliegtuigen, drones, fregatten, mijnenjagers en pantservoertuigen), voorziet de **Belgische Defensie** een uitbreiding van het budget voor militaire O&O. Via een 'Defensie, Industrie en Onderzoek strategie' streeft Defensie naar een pragmatisch partnerschap met onderzoeksinstituten, bedrijven en de Gewesten en Gemeenschappen (bevoegd voor onderwijs-, onderzoeks- en innovatiebeleid).⁸ Het behoud van de huidige IWT-richtlijn zou volgens onze respondenten potentieel ook als gevolg hebben dat de federale overheid vooral met actoren uit de andere regio's (Wallonië en Brussel) zal samenwerken. De IWT-richtlijn zou daarom niet enkel een internationaal, maar ook een interfederaal concurrentieel nadeel kunnen betekenen voor Vlaamse bedrijven en onderzoeksinstituten.

2 Technologische evoluties hebben het debat over militaire O&O bemoeilijkt. De civiele O&O-sector heeft een technologische voorsprong genomen op de militaire. Terwijl lange tijd vooral sprake was van 'spin-off' – militaire technologieën die leidden tot civiele toepassingen – is 'spin-in' de voorbije decennia belangrijker geworden: civiele innovatieve technologieën en producten, die in een tweede fase worden aangepast voor militair gebruik.⁹ Deze evolutie leidt tot de opkomst van *dual technologies*¹⁰: technologieën en goederen ontwikkeld in de civiele sector, die voor civiele en militaire toepassingen gebruikt kunnen worden, na eventuele aanpassingen aan specifieke militaire vereisten.

In de discussie over de IWT-richtlijn worden *dual technologies* vaak omschreven als *dual use* technologie. **Deze begrippen betekenen niet hetzelfde.** *Dual use* producten en technologieën, of 'producten voor tweërlei gebruik', zijn een specifieke categorie van goederen die in de civiele industrie gebruikt worden, maar die ook een militaire bestemming kunnen hebben.¹¹ Niet elke *dual technology* is dus juridisch een *dual use* product. Een *dual technology* kan zowel een civiele technologie zijn, als een technologie onder het *dual use* of zelfs militaire exportcontroleregime. **Net omdat *dual technologies* naar een bredere categorie van producten verwijzen dan het *dual use* controleregime, gebruiken we de term *dual use* in deze adviesnota enkel om te verwijzen naar goederen die gevat zitten onder dit juridische controleregime.**

Het gevolg is een veranderde en versterkte interactie tussen civiele en militaire O&O. Met name bij de eerste stappen in het innovatieproces is de verwevenheid tussen beide vormen van O&O vaak sterk en is het zeer moeilijk de twee helder van elkaar te onderscheiden, omdat, in deze fasen, de output zowel een civiele als een militaire toepassing kan hebben afhankelijk van de richting van de doorontwikkeling. Belangrijk is wel dat naarmate O&O-

processen een sterkere focus op ontwikkeling en evaluatie/testing leggen, de technische verwachtingen, behoeften en procedures verder uit elkaar lopen en het makkelijker wordt het onderscheid te maken. Hoe verder in het innovatieproces, hoe duidelijker de verschillen tussen civiele en militaire technologieën en producten. **De vervaging van de grens tussen civiele en militaire O&O is dus geenszins absoluut in alle stappen van de innovatieketen.** Deze vervaging is geen sluitend argument voor een versoepeling dan wel een verstrenging van de IWT-richtlijn, maar wijst wel op de nood van een actualisering van de richtlijn.

Echter, in regio's met een hoogtechnologische industriële basis, zoals Vlaanderen, kan de interactie tussen civiele en militaire O&O zeer nauw zijn, ook in de verdere ontwikkelingsfasen, en is de grens tussen beide niet altijd duidelijk te trekken. Vlaamse (defensie)bedrijven produceren geen afgewerkte wapensystemen, maar veelal specifieke onderdelen, al dan niet ontwikkeld of aangepast voor militair gebruik. De eventuele Vlaamse overheidssteun zal daarom veelal betrekking hebben op onderzoek naar of de ontwikkeling van dergelijke hoogtechnologische onderdelen die geen exclusief militaire toepassing hebben, maar vaak eveneens een civiele toepassing kunnen kennen. Tegelijkertijd blijft het onderscheid tussen civiele en militaire O&O ook in deze Vlaamse context relevant. Dit zal zeker het geval zijn bij projecten in het kader van het Europees Defensie Fonds, dat immers specifiek gericht zal zijn op (een) militaire eindgebruik(er).

Tot slot zijn er nog enkele meer algemeen geldende factoren die investeringen in militaire O&O zouden kunnen rechtvaardigen. Met name de fundamentele keuze een nationale krijgsmacht te hebben, impliceert dat ook voldoende investeringen nodig zijn om deze krijgsmacht goed in te bedden en in staat te stellen de toebedeelde opdrachten adequaat uit te voeren. Een eigen defensie-industrie biedt dan het voordeel dat deze investeringen niet (volledig) naar buitenlandse bedrijven vloeien en men grotere controle houdt op de aard van de producten die ontwikkeld worden. Bovendien heeft België, door het lidmaatschap van de NAVO, zich ertoe verbonden diverse engagementen op vlak van militaire uitgaven in het algemeen en uitgaven aan O&O na te leven, die ook een overweging kunnen zijn voor Vlaams beleid in dit domein.

2.1 Onduidelijkheden en voorbehouden

Ondanks de veranderingen in de geopolitieke en technologische context, plaatst het Vlaams Vredesinstituut **verschillende kanttekeningen bij deze evoluties. Deze kanttekeningen roepen vragen op bij de ervaren noodzaak de IWT-richtlijn aan te passen.**

1 Zo zijn er op de eerste plaats nog heel wat **vraagtekens te plaatsen bij de geplande Europese initiatieven, die mee het gevoel van urgentie omtrent een mogelijke versoepeling van de richtlijn veroorzaakten.** Met name voor het EDF geldt ten eerste dat de vooropgestelde economische doelstellingen onzeker zijn. Op macroeconomisch vlak is het onzeker dat investeringen in militaire O&O wel bijdragen tot een verhoging van het BNP en blijken investeringen in civiele O&O een groter innovatief potentieel en economische return te hebben. Bovendien zijn ook de microeconomische doelstellingen van het EDF enigszins contradictorisch: de wil tot een verdere consolidering van de defensie-industrie in Europa te komen, botst met het doel om meer KMO's de mogelijkheid te geven aan de toevoerketen voor militaire systemen te participeren. Bovendien rekent de EU sterk op nationale bijdragen voor de ontwikkelingsprojecten. De zeer beperkte beschikbare nationale budgetten vormen

daarom mogelijk een belemmering voor de effectiviteit van het ontwikkelingsluik van het EDF.

Bovendien zal het EDF (wellicht) vooral gedreven worden door huidige militaire strategische behoeften, en zal het daarom noodzakelijkerwijs een kortere termijnvisie hanteren. Om werkelijk bij te dragen tot de vooropgestelde doelstelling van technologische autonomie, is een langetermijnbenadering nodig, met een sterkere focus op basis- of fundamenteel onderzoek.

Bovendien bestaat er nog steeds **onduidelijkheid over de budgettaire omvang** van het EDF, dit omwille van complexe politieke onderhandelingen. De Brexit en de uiteenlopende visies op de domeinen waarin het EU-budget moet worden ingezet kunnen deze onderhandelingen nog sterk beïnvloeden de komende maanden en jaren. Dezelfde onzekerheid geldt overigens eveneens voor de federale investeringen in militaire O&O. Hoewel de federale regering het politieke engagement heeft genomen het aandeel voor O&O in het budget van Defensie substantieel te verhogen, is deze stijging pas voorzien vanaf 2022, met 2030 als einddoel voor de realisatie van het volledige O&O budget voor defensie.

Tot slot bestaat er nog heel wat onduidelijkheid over de mate van transparantie en de mogelijkheid tot parlementaire controle over het EDF. Ook de sterke betrokkenheid van de defensie-industrie in zowel de uitwerking van de projectoproepen, de beoordeling van de projectvoorstellen en als partner binnen de uitvoering van de projecten roept heel wat vragen op over het beslissingsproces.

Meer algemeen blijft het koffiedik kijken in welke mate de politieke engagementen op Europees niveau tot meer Europese defensiesamenwerking en –integratie zich ook effectief naar de realiteit zullen vertalen.

2 Een tweede belangrijke kanttekening is de mogelijke negatieve impact op het civiele karakter van de Vlaamse O&O-fondsen. Een beslissing om de IWT-richtlijn te versoepelen zou immers betekenen dat civiele fondsen ook opengesteld zullen worden voor militaire O&O-projecten. Zeker in de projecten met cofinanciering zal de mogelijkheid het Vlaamse O&O-budget te gebruiken voor militaire projecten een **vermindering van het beschikbare budget voor civiele innovatieprojecten met zich meebrengen**. Dit zou opmerkelijk zijn, gezien net die civiele innovaties vandaag de motor zijn van de meeste maatschappelijke (en zelfs militaire) innovaties. Bovendien lopen universiteiten die een civiele clause in hun ethisch charter hanteren hierdoor het risico minder onderzoeksfinanciering te kunnen krijgen.

3 De beslissing om Vlaamse overheidssteun voor militaire O&O mogelijk te maken zou bovendien een **fundamentele beleidswijziging** betekenen. In essentie beschikt de Vlaamse overheid in de beleidsvorming inzake militaire en *dual use* O&O over een aantal beleidsopties:¹²

- Proactieve ondersteuning van innovatie met het oog op militaire toepassingen als anticipatie op potentiële militaire of veiligheidsnoden;
- Geen actieve aanmoediging, maar wel ondersteuning of begeleiding van Vlaamse actoren die dit op eigen risico opzetten (financieel of dienstverlenend);
- Enkel aanmoediging van niet-militaire O&O;
- Actief ontradende acties tegen investeringen in militaire O&O.

De IWT-richtlijn is een instrument binnen de derde beleidsoptie omdat het toelaat enkel niet-militaire O&O te ondersteunen. De (aangekondigde) actualisering en versoepeling van de IWT-Richtlijn, zoals door minister Muyters aangekondigd in het Vlaams Parlement en ook door VARIO geadviseerd, zou het de Vlaamse overheid mogelijk maken militaire O&O financieel te ondersteunen.

Het Vlaams Vredesinstituut wijst er op dat bij het maken van deze fundamentele beleidskeuze ten aanzien van overheidssteun aan militaire O&O verschillende afwegingen moeten worden meegenomen:

- De visie op het eigen Vlaamse buitenlands beleid en de uitgangspunten en prioriteiten van dit beleid, met name:
    - het gewicht dat in dit beleid gaat naar economische, veiligheids- en ethische overwegingen;
    - het respect voor de relevante internationaalrechtelijke verplichtingen die van toepassing zijn op Vlaanderen en het voorzorgsprincipe.
  - De houding ten aanzien van Europese integratie bepaalt mee de houding t.a.v. Europese initiatieven, zoals PESCO en het EDF;
  - De visie op het Vlaamse economische en innovatiebeleid, en de voorziene economische en maatschappelijke impact van het project daarin;
  - De eventuele afstemming van Vlaamse O&O op de prioriteiten van de Belgische krijgsmacht, met name de overweging om enkel steun te verlenen aan die projecten die bijdragen aan de eigen (nationale) defensie en niet eender welk O&O initiatief.
- 4 De vraag is ook of een louter militair antwoord op de gewijzigde veiligheidsperceptie adequaat is. Er is meer nood aan aandacht voor en investeringen in alternatieve vormen van conflicthanteringsmechanismen en in onderzoek naar de 'root causes' of 'drivers' van conflicten.

In het debat over de wenselijkheid en nood aan een actualisering van de IWT-richtlijn domineren momenteel enkel economische en veiligheidsoverwegingen. De voordelen van een mogelijke versoepeling van de richtlijn op economisch vlak en met betrekking tot de veiligheidsoverwegingen worden echter niet altijd geëxpliciteerd. Bovendien, hoewel de relevantie van deze aspecten logisch is, benadrukt het Vlaams Vredesinstituut dat **gedegen aandacht voor de ethische aspecten van overheidssteun aan militaire O&O eveneens noodzakelijk is**. Deze aandacht dient op verschillende niveaus en op verschillende manieren structureel te worden verankerd in de Vlaamse beleidsvorming. Goed bestuur betekent dat een grondige denkoefening voorafgaat aan de beleidsvorming en eventuele beleidswissels.

2.2 Nood aan meer duidelijkheid en voorspelbaarheid over het toepassingsgebied

Ongeacht de keuze van de Vlaamse overheid, wijst het Vlaams Vredesinstituut erop dat een **verduidelijking van het toepassingsgebied van het huidige beleid noodzakelijk en urgent is**. De onduidelijkheid van de IWT-Richtlijn blijkt in eerste instantie het gevolg van de vaagheid van concepten als 'militaire finaliteit', 'militaire affiniteit', 'dual use', 'rechtstreekse militaire toepassing'. Bovendien is het ook onduidelijk welke beleidsinstrumenten onder het toepassingsgebied van de Richtlijn vallen: gaat het enkel over financiële steun, of heeft het ook betrekking op de dienstverlening die door Vlaamse overheidsagentschappen wordt aangeboden? **Het Vlaams Vredesinstituut adviseert daarom om zowel het materieel**

toepassingsgebied als het toepassingsgebied inzake de relevante beleidsinstrumenten te verduidelijken.

- 1 Een belangrijke reden voor de bestaande onduidelijkheid over het materiële toepassingsgebied van de IWT-richtlijn is de onduidelijkheid van termen als ‘militaire affiniteit’, ‘militaire finaliteit’, ‘dubbel gebruik’, ‘rechtstreekse of gedeeltelijke militaire toepassing’. Deze onduidelijkheid heeft in de praktijk geleid tot een zeer breed toepassingsgebied. Uit eerdere parlementaire toelichtingen bleek echter dat de oorspronkelijke bedoeling van de richtlijn was om vooral specifieke doorontwikkelingen van civiele innovaties naar militaire producten te vatten.¹³

Om een duidelijk onderscheid te kunnen maken in de aard van de output van het O&O-project – welke O&O-output is civiel, *dual use* dan wel militair – adviseert het Vlaams Vredesinstituut om de **afbakening tussen deze verschillende concepten te baseren op de heersende juridische controleregimes**: de goederen- en technologielijst bij de *dual use* Verordening en de EU Gemeenschappelijke Militaire Lijst.

Deze juridische lijsten bieden belangrijke voordelen, op de eerste plaats omdat ze toelaten een duidelijke en eenduidige grens te trekken tussen de diverse vormen van O&O. Bovendien hebben beide regimes en de bijhorende lijsten een rechtstreekse werking in Vlaanderen. De voorziene output van het O&O-project is dus cruciaal: **indien de technologie of het product vermeld wordt op één van beide lijsten, dan wordt het project gedefinieerd als *dual use* (indien opgenomen in de *Dual Use* Verordening), of als militair (indien vermeld op de Militaire Lijst).**

- 2 Een tweede onduidelijkheid heeft betrekking op de **precieze beleidsinstrumenten** die onder het toepassingsgebied van de Richtlijn vallen. Overheidssteun neemt immers niet enkel de vorm aan van directe financiële steun. Ook dienstverlening – faciliteren van contacten, netwerkuitbouw, toegang tot internationale fondsen,... – is een belangrijke vorm van steun door de overheid. Vanuit het oogpunt van coherentie adviseert het Vlaams Vredesinstituut om het Vlaamse beleid inzake overheidssteun voor *dual use* en militaire O&O toe te passen op de verschillende beleidsinstrumenten waarover het beschikt.

3 Toetsstenen voor het Vlaamse beleid ten aanzien van overheidssteun aan militaire O&O

Op basis van bovenstaande verduidelijking staat de Vlaamse overheid vervolgens voor de fundamentele keuze hoe ze omgaat met het vraagstuk van overheidssteun aan *dual use* en militaire O&O-projecten. Gezien het fundamentele karakter van deze beleidskeuze, benadrukt het Vlaams Vredesinstituut de noodzaak dat **elke eventuele beleidswijziging voorafgegaan dient te worden door een publiek en parlementair debat ten gronde, waarbij alle elementen besproken in sectie 2 van deze nota worden meegenomen en tegen elkaar afgewogen.**

Het parlement vervult een centrale plaats in het politieke bestel als vertegenwoordiging van de samenleving en integreert zowel het publieke debat als de formele ruimte voor politieke besluitvorming. Een vereiste voor een grondig parlementair debat, is dat dit debat **commissie-overschrijdend** wordt gehouden; de implicaties van dit Vlaamse beleid reiken

verder dan louter het beleidsdomein van ‘innovatie en ondernemen’, maar raken ook aan het beleidsdomein van het buitenlands beleid en het wapenexportbeleid.

Mochten de Vlaamse beleidsmakers er toch voor opteren de IWT-richtlijn te herzien en versoepelen, dan pleit het Vlaams Vredesinstituut voor een verantwoorde beleidsvoering inzake overheidssteun aan dual use en militaire O&O. We maken hierbij een onderscheid tussen fundamenteel onderzoek, toegepast onderzoek, en ontwikkeling. Dit zijn de verschillende aspecten waarvoor Vlaamse overheidssteun relevant is.

- 1 Het **fundamenteel onderzoek** vormt de absolute beginfase van het innovatieproces. Het is daarom vaak moeilijk te bepalen in welke mate de onderzoeksresultaten een militaire toepassing kunnen hebben. De ondersteuning van dit type onderzoek gebeurt in Vlaanderen via het FWO of via andere onderzoeksfondsen bij de universiteiten en andere onderzoeksinstellingen.

De vermelde exportcontroleregimes definiëren fundamenteel onderzoek als: “*experimenteel of theoretisch werk dat hoofdzakelijk wordt gedaan om nieuwe kennis te verkrijgen over de fundamentele beginselen van verschijnselen of waarneembare feiten.*” Juist omwille van het gebrek aan duidelijkheid over de praktische toepassingen van de onderzoeksresultaten, vallen dergelijke projecten niet onder het toepassingsgebied van beide exportcontroleregimes. Momenteel is fundamenteel onderzoek in Vlaanderen niet uitgesloten van financiering indien de projectresultaten potentieel een militaire toepassing zouden kunnen hebben. Projectaanvragen bij het FWO of via de Europese Kaderprogramma’s dienen deze mogelijke toepassing wel te vermelden in de aanvraag, waarna de ethische commissies van de onthaalinstellingen de uiteindelijke beslissing nemen.

Het Vlaams Vredesinstituut adviseert daarom om, in lijn met de vrijstelling voorzien in de relevante exportcontroleregimes, de bestaande praktijk op het vlak van de financiering van fundamenteel onderzoek te behouden. **Voor zover een project de vorm van fundamenteel onderzoek aanneemt, is de eventuele militaire of dual use toepassing geen uitsluitingscriterium om Vlaamse overheidssteun te verkrijgen.** Een implicatie hiervan is wel dat op instellingsniveau een **ethische commissie** dient aanwezig te zijn, die kan bepalen in welke mate een onderzoeksproject overeenstemt met het ethische kader van de instelling. Belangrijk is dat de vrije keuze van de individuele onderzoeker om al dan niet te participeren aan een bepaald onderzoeksproject gerespecteerd moet worden. Elke onderzoeker moet de vrijheid hebben omwille van de eigen ethische overwegingen niet deel te nemen aan bepaalde onderzoeksprojecten. Bovendien dient verder onderzocht te worden wat de impact hiervan zou zijn op de verdeling van de onderzoeksgelden binnen het Vlaamse onderzoekslandschap.

Om deze beoordeling door zowel de individuele onderzoeker als de onderzoeksinstellingen op een onderbouwde en kwaliteitsvolle manier te kunnen doen, is er **nood aan een betere expertisedeling en meer bewustwording** bij onderzoekers en onderzoeksinstellingen omtrent de mogelijke militaire en *dual use* relevantie van onderzoeksresultaten. Ook het Vlaamse overheidsniveau, meer bepaald de dienst Controle Strategische Goederen, heeft hierin een belangrijke verantwoordelijkheid (*zie verder*). Het zeer lage aantal vergunningen voor technologie- en onderzoekstransfers vanuit Vlaanderen, suggereert dat nog heel wat verbetering mogelijk is in de optimalisering van de effectiviteit van de bestaande controle.

- 2 Projecten gericht op **toegepast onderzoek** en **ontwikkeling** zijn de volgende stappen in het innovatieproces. In deze projecten zal de al dan niet vermelding van de projectoutput op de *Dual Use* Verordening of op de Gemeenschappelijke Militaire Lijst toelaten civiele projecten te onderscheiden van respectievelijk *dual use* en militaire projecten.

Mocht de Vlaamse overheid de fundamentele beslissing nemen om Vlaamse overheidssteun voor *dual use* en militaire O&O toe te laten, dan pleit het Vlaams Vredesinstituut ervoor dat de Vlaamse overheid enkel die projecten financieel of dienstverlenend ondersteunt die leiden tot output vermeld op de Gemeenschappelijke Europese Militaire Lijst of in de *Dual Use* Verordening **indien deze projectaanvragen voldoen aan de volgende criteria:**

- Het project is in overeenstemming met de ethische uitgangspunten van het Vlaamse buitenlandbeleid en wapenexportbeleid zoals onder andere vermeld in het Wapenhandeldecreet, beleidsbrieven en –nota's, parlementaire resoluties en algemene beleidsdocumenten, en
- Het project is in overeenstemming met de relevante internationaalrechtelijke verplichtingen die op Vlaanderen van toepassing zijn en de bijhorende verplichtingen voor de Vlaamse overheid, en
- Het project is in overeenstemming met de prioriteiten binnen het huidige Vlaamse innovatie- en economisch beleid, en
- Het project is in overeenstemming met de Vlaamse visie op Europese integratie en past in de visie die Vlaanderen ontwikkelt ten aanzien van zijn bijdrage aan de essentiële veiligheidsbelangen van België.

Ongeacht de beleidsoptie die de Vlaamse overheid verkiest, wijst het Vlaams Vredesinstituut erop dat de Vlaamse overheid in de beleidsvorming nog aan verschillende aspecten aandacht moet besteden. De effectieve uitwerking daarvan zal uiteraard wel deels afhankelijk zijn van de gemaakte beleidskeuze.

Nood aan outreach

Omwille van de huidige onduidelijkheid en het beperkte bewustzijn omtrent de *dual use* en militaire implicaties van O&O-projecten, is de uitbouw van een duidelijke outreachstrategie noodzakelijk. Het inzetten op outreach en het verhogen van het bewustzijn omtrent de juridische implicaties van O&O blijkt in verschillende EU-lidstaten een belangrijke opdracht voor de dienst bevoegd voor exportcontrole. Deze nood aan outreach neemt verschillende vormen aan.

- 1 Op het vlak van **fundamenteel onderzoek** is er nood aan de uitbouw van een **continue outreach** naar individuele onderzoekers en de betrokken onderzoeksinstellingen. Doel van deze outreach is een grotere bewustwording te bekomen omtrent de mogelijke *dual use* of militaire toepassingen van onderzoek en over de wettelijke exportcontroleverplichtingen. Hierin ligt een belangrijke gedeelde verantwoordelijkheid voor de dienst Controle Strategische Goederen (dCSG) enerzijds, maar ook voor de onderzoeksinstellingen en de koepelorganisaties zoals de VLIR anderzijds.
- 2 Wat betreft de verdere fases in de innovatieketen, is het in elk geval noodzakelijk dat een **adviescommissie** binnen het Vlaams Agentschap Innoveren en Ondernemen (VLAIO) case by case de meerwaarde en de eventuele toepasselijkheid van de *dual use* of militaire controleregimes kan bepalen. Voor dit laatste aspect is het wenselijk dat een

vertegenwoordiger van de Vlaamse dienst Controle Strategische Goederen deel uitmaakt van deze adviescommissie.

- 3 Meer algemeen betekent dit een belangrijke verschuiving van de werking van de dCSG, **van een eerder reactieve werkwijze naar een proactieve benadering**. Vanuit de dCSG worden weliswaar al diverse outreachactiviteiten opgezet, maar deze werking dient verder uitgebreid en beter gestructureerd te worden. Als onderdeel hiervan is het wenselijk een **expertisenetwerk** uit te bouwen zodat technische en juridische kennis heen en weer kan stromen tussen bedrijven en onderzoeksinstellingen enerzijds en de dCSG anderzijds. Hieruit komt eveneens naar voren dat outreach geen exclusieve taak voor de dCSG is, maar een verantwoordelijkheid waarin ook andere overheidsinstellingen (zoals FWO, VLAIO, FIT,...) en andere actoren (VLIR, AGORIA) een rol is weggelegd.

Dit alles impliceert de nood aan een **versterking van de capaciteit van de dCSG**, om deze belangrijke opdracht zo effectief én efficiënt mogelijk uit te kunnen voeren. Een voortdurende outreach en een meer proactieve werking maakt een uitbouw van de dCSG noodzakelijk.

Nood aan coherente en gecoördineerde beleidsvorming

In de uitwerking van het Vlaamse beleid ten aanzien van overheidssteun voor *dual use* of militaire O&O zijn uiteenlopende Vlaamse beleidsdomeinen en overheidsagentschappen betrokken. Niet enkel het Hermesfonds (de opvolger van het IWT-fonds binnen VLAIO) valt hieronder, ook het FWO, andere innovatie- en investeringsinstrumenten van de Vlaamse overheid en andere Vlaamse beleidsdomeinen, zoals exportcontrole en het Vlaamse buitenlandbeleid zullen in een of andere vorm betrokken worden in dit beleid.

- 1 Op de eerste plaats betekent dit dat er nood is aan een **transversale benadering binnen de Vlaamse beleidsdomeinen**. Een coherente beleidsvorming, waarin de doelstellingen en prioriteiten binnen diverse beleidsdomeinen – innovatie en industrie, onderzoek, buitenlands beleid en wapenexportbeleid – zoveel mogelijk op elkaar afgestemd zijn en beleidskeuzes binnen het ene domein geen ondergraving zijn van andere beleidskeuzes en -principes, is noodzakelijk.

Zeker wanneer de Vlaamse overheid ervoor zou opteren om projectsteun voor militaire O&O toe te staan, is het voor het Vlaams Vredesinstituut wenselijk dat bij de beoordeling van projectaanvragen de mate van convergentie met het Vlaamse economische en innovatiebeleid en het Vlaamse wapenexport- en buitenlandse beleid wordt bekeken en meegenomen.

- 2 Op de tweede plaats impliceert de nood aan een coherente beleidsvorming ook het belang van **structureel en nauw overleg tussen de regionale overheden en de federale overheid**. Mocht de Vlaamse overheid beslissen overheidssteun te geven aan Vlaamse bedrijven, is het van belang dat de Vlaamse overheid betrokken is in de selectie en uitwerking van de projecten waaraan België participeert. Daarnaast zou de Vlaamse overheid een stem moeten hebben in de internationale consortia opgezet voor de ontwikkeling van de wapensystemen. Omdat de ontwikkelde systemen op termijn ook verkocht zullen worden aan niet-Europese landen is het wenselijk dat Vlaanderen streeft naar duidelijke afspraken in deze internationale samenwerkingsverbanden zodat de participatie van Vlaamse bedrijven aan de toevoerketen mogelijk blijft zonder dat het Vlaamse wapenexportbeleid en buitenlands beleid ondergraven dreigt te worden.

Ook wanneer de Vlaamse overheid zou beslissen geen overheidssteun voor militaire O&O mogelijk te maken dringt dit interfederaal overleg zich op. De federale overheid streeft immers naar de uitwerking van een Defence, Industry and Research Strategy (DIRS), als pragmatisch partnerschap tussen Defensie, onderzoeksinstellingen, bedrijven en de Gewesten en Gemeenschappen.¹⁴ **Het is wenselijk dat de Vlaamse overheid als volwaardige en gelijkwaardige partner en met een duidelijke visie deelneemt aan dit overleg.**

Nood aan erkenning van de externe dimensie: exportcontrole

De uitbouw van internationale consortia binnen het Europees Defensie Fonds brengt onvermijdelijke consequenties voor het exportcontrolesysteem met zich mee. Het is een grote uitdaging om internationale samenwerkingsverbanden te verzoenen met de organisatie van het controlesysteem op nationaal niveau. Dit brengt niet enkel strategische uitdagingen met zich mee, maar ook op praktisch vlak adviseert het Vlaams Vredesinstituut de Vlaamse overheid grondig te bekijken in welke mate deze internationale dimensie een uitdaging vormt voor de nationale (en in België regionale) organisatie van de controle op de handel in strategische goederen en technologie. De Vlaamse overheid dient daarom actief in overleg te treden met de andere Gewestelijke overheden in België, maar ook met de andere Europese lidstaten om de praktische implicaties voor het vergunningenstelsel, de decretale vereisten op het vlak van de controle op het eindgebruik, de controles op de wederuitvoer, enzoverder te bekijken. **Met respect voor de huidige inhoudelijke uitgangspunten in het Vlaams exportcontrolebeleid**, dient de Vlaamse overheid na te gaan in welke mate het juridische kader administratieve belemmeringen of knelpunten bevat voor deze Europese samenwerking.

Aandacht voor transparantie en parlementaire controle

Bovendien is het wenselijk de parlementaire betrokkenheid en controle op dit vlak zoveel mogelijk structureel te garanderen. In het eerdere advies over de IWT-richtlijn benadrukte het Vlaams Vredesinstituut al het belang van transparantie in de procedures en beleidsvoering en van een systematische rapportage.¹⁵ De eventuele actualisering van de IWT-richtlijn en de voorziene substantiële budgetten voor militaire O&O vergroten de relevantie van deze nood aan transparantie.

Een goede parlementaire controle op wat er met het Vlaamse belastinggeld gebeurt, is noodzakelijk. Zowel in de beleidsvorming, de beleidsuitvoering en de opvolging van het beleid is er **nood aan voldoende transparantie** om een degelijke en kwaliteitsvolle parlementaire controle op dit beleid mogelijk te maken.

- De publieke onderzoeksinstellingen dienen te voorzien in een duidelijke rapportage over alle overheidsgefinancierde projecten met een *dual use* of militaire toepassing.
- De betrokken agentschappen dienen te voorzien in een duidelijke rapportage over alle aanvragen die, hetzij door de aanvrager hetzij door henzelf, als *dual use* of 'militair' gedefinieerd worden. Indien de Vlaamse overheid zou beslissen de IWT-richtlijn te versoepelen, is er een afzonderlijke rapportage nodig over *dual use* en militaire O&O met vermelding van de wijze waarop deze projecten aansluiten bij de uitgangspunten van het Vlaamse innovatiebeleid, economische beleid en het buitenlandse en wapenexportbeleid. Om praktische redenen gebeurt dit best binnen de bestaande rapportagenormen die de betrokken agentschappen

hanteren, met desgewenst specifieke aandacht voor de eventuele schade aan de concurrentiepositie van Vlaamse bedrijven.

Blijvende nood aan investeringen in duurzame vredesopbouw

Het Vlaams Vredesinstituut benadrukt tot slot dat een militair antwoord – de verhoging van militaire budgetten ter versterking van de militaire capaciteit – niet het enige antwoord mag zijn op het stijgende gevoel van onveiligheid binnen de Europese Unie. Het blijft belangrijk om complementaire strategieën en initiatieven te onderzoeken met het oog op een meer duurzame veiligheid. De Vlaamse overheid dient daarom blijvend te investeren in civiele technieken van conflictpreventie, geweldloze conflicthantering en in vredesopbouw. Ook een blijvende aandacht voor en onderzoek naar de onderliggende ‘drivers’ van conflicten is nodig om duurzame antwoorden te kunnen formuleren op veiligheidsvraagstukken.

Eindnoten

- ¹ Muyters, P., antwoord op vraag om uitleg over de IWT-richtlijn 628 van T. Soens tot minister Philippe Muyters, *Vragen en interpellaties, zitting 2014-2015*, Vlaams Parlement, 8 januari 2015.
- ² Dunne, P. & Braddon, D. (2008), *Economische impact van militaire O&O*, Brussel: Vlaams Vredesinstituut.
- ³ P. Muyters (2018), antwoord op de vragen om uitleg van Tine Soens over de IWT-richtlijn en de Europese programma's voor ontwikkeling van militaire technologie en Daniëlle Vanwesenbeeck over de steun voor onderzoeksprojecten met een mogelijk militair karakter, *Commissie voor Economie, Werk, Sociale Economie, Innovatie en Wetenschapsbeleid, Handelingen Vlaams Parlement*, zittingsperiode 2017-2018, 1 maart 2018.
- ⁴ Advies van het Vlaams Vredesinstituut over "overheidssteun aan militaire projecten in Vlaanderen", 26 februari 2007, Brussel: Vlaams Vredesinstituut.
- ⁵ Europese Commissie (2017), *The European Defence Fund: questions and answers*. Fact sheet, Brussel, 7 juni 2017.
- ⁶ <https://www.eda.europa.eu/what-we-do/activities/activities-search/preparatory-action-for-defence-research>
- ⁷ European External Action Service (2017), *fact sheet on 'Permanent Structured Cooperation – PESCO. Deepening defence cooperation among EU member states*, https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/pesco_factsheet_05-03-2018.pdf
- ⁸ Ministerie van Defensie (2016), *De strategische visie voor Defensie*, p. 209, <https://www.mil.be/sites/mil.be/files/pdf/strategic-vision-belgian-defense-nl.pdf>
- ⁹ Jermalavicius, T. (2009), *Defence research and development: lessons from NATO allies*, Tallinn: International Centre for Defence Studies, p. 8; James, A. (2006), Transatlantic defence R&D gap: causes, consequences and controversies, *Defence and Peace Economics*, 17. (3), 223-238.
- ¹⁰ James, A. (2004), *US defence R&D spending: an analysis of the impacts*. Rapporteur's report for the EURAB Working Group ERA Scope and Vision, PREST, University of Manchester.
- ¹¹ Artikel 2 1° Verordening 428/2009 van 5 mei 2009 tot instelling van een communautaire regeling voor controle op de uitvoer, de overbrenging, de tussenhandel en de doorvoer van producten voor tweemaal gebruik, *Publicatieblad van de Europese Unie*, L134, 29 mei 2009; <http://www.fdfa.be/nl/wetgeving-dual-use>
- ¹² Advies van het Vlaams Vredesinstituut over "overheidssteun aan militaire projecten in Vlaanderen", 26 februari 2007, Brussel: Vlaams Vredesinstituut, p. 5.
- ¹³ Vlaams Vredesinstituut (2008), De IWT-richtlijn m.b.t. steun aan onderzoeksprojecten met een mogelijke militaire affiniteit: een status questionis. Brussel: Vlaams Vredesinstituut, p. 6.
- ¹⁴ Ministerie van Defensie (2016), *De strategische visie voor Defensie*, p. 209.
- ¹⁵ Advies van het Vlaams Vredesinstituut over "overheidssteun aan militaire projecten in Vlaanderen", 26 februari 2007, Brussel: Vlaams Vredesinstituut, p. 14.